

УДК 4.477

DOI: 10.30840/2413-7065.2(75).2020.205445

АНАТОЛІЙСЬКІ МОВИ ЯК ОСНОВНИЙ СУБСТРАТ УКРАЇНСЬКОЇ Етюд І. Частина 2. Фригійська – визначальна складова українського лексикону*

Віктор ЛАКИЗІЮК*orcid.org/0000-0002-6326-8130*

науковий співробітник відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. До цього часу в українському мовознавстві переважала думка, що основним субстратом для української мови є північноіранський/скіфський. За основу бралася відома гіпотеза філологів радянської школи і, зокрема, осетинського мовознавця Васо Абайти (більше відомого як Василь Абаєв) про іранське походження мови скіфів. Саме останній, наполягаючи, що осетинська є нащадком гіпотетичної скіфо-сарматської мови, намагався пояснити наймення найбільших водних артерій не тільки Причорномор'я, але й усієї України та Східної Європи, залучаючи лише ірано-осетинські слова.

Автор статті підготував ряд матеріалів, що спростовують це хибне твердження сучасних дослідників. У цьому плані йому, звичайно, значною мірою допоміг унікальний артефакт – доісторичний напис, виявлений десять років тому в підвалі одного із храмів обласного Житомира. З'ясувалося, в сучасному українському лексиконі є величезна кількість слів, значення та звучання яких майже абсолютно подібні до анатолійських – фригійських, лідійських, фракійських, лікійських А та лікійських Б (мілійських), карійських, а також мов їхніх попередників – хатських та лувійських. Як засвідчив лексичний матеріал фригійсько-українського словника, підготовлений автором статті, найбільше таких повністю споріднених слів (повних когнатів) спостерігаємо саме у цих двох мовах – фригійській та українській. Отже, спростовується ще одне хибне твердження лінгвістів, котрі, оперуючи сорока словами, які в грецькій звучать подібно до фригійських, заявляють, що найбільше близька до фригійської мови давньогрецька.

У запропонованому дослідженні з'ясовано, що понад половина нині відомих давньофригійських лексичних одиниць перейшла до «Словника української мови». Чому про це не повідомлялося раніше? Виявляється, дослідники до цього часу порівнювали з фригійською лише грецьку, вірменську, давньомакедонську, албанську. Проте чомусь ніхто не наважувався назвати її найближчою родичкою ... українську. Цьому, можливо, завадило те, що, за визначенням Геродота, фригійська вважалася «найдавнішою мовою світу».

Ключові слова: Київ; Кібела; неври; Мусокій; Рюрик; Житомир; поляни; слов'яни; крстьянинъ (ст.-слов.); полюддя.

ANATOLIAN LANGUAGES AS THE MAIN SUBSTRATE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE Outline One. Part Two. Phrygian as the Defining Component of the Ukrainian Lexicon

Viktor LAKYZIUK

research fellow of the Department of Military and Patriotic Education of RIUS

* Початок у журналі «Українознавство» № 1–2020.

© Лакизиук В.

Annotation. Until now, the Ukrainian linguistics has claimed that the main substrate for the Ukrainian language is North Iranian / Scythian. This dominant opinion was based on the well-known hypothesis of the Soviet school philologists and, in particular, of the Ossetian linguist Vaso Abaiti (better known as Vasyl Abaev (Abayev)) about the Iranian origin of the Scythian language. The scholar insisted that the Ossetian language descended from the hypothetical Scythian-Sarmatian one, and tried to explain the names of the largest waterways not only of the Black Sea region but also of the entire Ukraine and Eastern Europe using only Iranian-Ossetian words.

The author of the article has prepared a number of materials to refute this false claim of modern researchers. In this respect, undoubtedly helpful is a unique artifact, a prehistoric inscription discovered ten years ago in the basement of a temple in the regional center, Zhytomyr. It turned out that the modern Ukrainian vocabulary contains a large number of words whose meanings and sounds are almost identical to the Anatolian glosses – Phrygian, Lydian, Thracian, Lycian A and Lycian B (Milyan), Carian, as well as the preceding languages – Hattic/Hattian and Luwian/Luvian. As evidenced by the lexical material of the Phrygian-Ukrainian dictionary, prepared by the author of the article, most of such related words (full cognates) are observed in these two languages – Phrygian and Ukrainian. This refutes another false linguistic statement which most closely relates Ancient Greek to Phrygian. It was made by linguists relying on forty Greek words that sound similar to Phrygian. The proposed study provides striking discoveries: more than a half of the Old Phrygian words known today have entered the vocabulary of the Ukrainian language. Why has it been concealed before? It turns out that the researchers have so far compared Phrygian only with Greek, Armenian, Old Macedonian, Albanian; however, for some reason, no one dared call it the closest relative of the Ukrainian language. This might have been prevented by the fact that, by Herodotus' definition, Phrygian was considered "the most ancient language of the world".

Key words: Kyiv; Cybele; Neuri; Musokios; Rurik; Zhytomyr; Polans; Slavs; peasant (Old Slavic); poliudie.

Чиїм ім'ям насправді названо *Kuiv*?..

Відкриття «житомирського» тексту допомогло також відповісти на одне з найскладніших питань української історії – походження назви *Kuiv*.

Як пише сучасний італійський глотоволог, один із найвідоміших у світі дослідників анатолійських мов Роберто Гусмані (18.10.1935–16.10.2009), «8 серпня 1968 року під час розкопок, які проводив професор Джордж М. А. Ханфман і котрий очолював американську експедицію у Сардах, було знайдено невеличкий фрагмент глечика, який містив напис, цікавий для лідійської ономастики» [34, с. 158].

На той час в археологічному світі мало хто знав, що професор Гарвардського

університету Ханфман (20.11.1911–13.03.1986; від народження – Георгій Максимович Ганфман) був сином адвоката та журналіста з міста Санкт-Петербурга Максима Іполитовича Ганфмана, котрий у 1921 році разом зі своєю сім'єю емігрував спочатку до Литви, а потім – до Німеччини, звідки перед початком Другої світової війни і перебрався до Сполучених Штатів.

Додамо: і хоча від дня тієї знахідки професора Ханфмана минуло понад півстоліття, як з'ясувалося, ще жоден з археологів світу, як і лінгвістів – вітчизняних та зарубіжних, не зміг пов'язати відкриття американського вченого з походженням назви *Kuiv*.

Виявляється, на виявленому археологом Ханфманом фрагменті глечика

був лідійський напис – *Kivà(v)a*. Так на території Лідії величали Велику Богиню (Матір Богів) – *Кібелу* [35, с. 28–30]. Дешифрований нами «житомирський» текст також був лідійським. А це означало, що в доісторичні часи, а саме за «одне покоління до походу Дарія» на скіфів, як зазначає Геродот [6, IV, 105], мова *неврів* побутувала на сучасних українських землях.

Отже, беручи до уваги твердження давньогрецького історика, належало визначити й етнічну належність *неврів*. До часу виявлення анатолійського напису в Житомирі правдоподібною, на наш погляд, вважалася версія хурритського походження назви цього доісторичного народу, адже саме хурритська знає термін *ewri* «пан, цар» [38, с. 92].

Проте знайдений лідійський текст вніс істотні корективи у питання визначення етносу, котрий Геродот іменував чомусь не знайомим йому вже словом *лідійці*, а, очевидно, загальним терміном – *неври*. Як відомо, до завоювання у 546 р. до н. е. Сард персами Лідійське царство було домінуючим у малоазійському регіоні. Це, зокрема, стверджує американський археолог, професор Бостонського університету К. Рузвельт (до речі, внук 32-го президента США Ф. Рузвельта) [39, с. 201]. Відповідно високим був у той час в Анатолії і статус об'єднуючої – лідійської – мови (тоді вона відіграла таку роль, як через тисячоліття російська у колишньому Радянському Союзі) [39, с. 14]. Тому, ймовірно, під терміном Геродота *неври* слід розуміти загальне поняття – «людей моря (ріки)».

Чому для ідентифікації поселенців скіфських просторів давньогрецький історик вживає саме таке визначення – «люди моря (ріки)»? Очевидно, для

найменування спільності багатьох народів, об'єднаних Лідійським царством, які через перські завоювання покинули рідні землі та емігрували на скіфські терени, Геродот і використав лідійську лексику, а саме два лідійських слова: *NOE* (F25) «плавати, вода»¹ та *VIRA/8IRA* (A56) «людина, чоловік»². Тому, напевне, етнонім *неври* слід розуміти буквально як «люди води/люди річки» («люди прибережних територій»).

Очевидно, й іменоване Геродотом плем'я *будинів*, що також заселяло скіфські землі та в країні яких було дерев'яне місто Гелон [10, IV, 108–109], слід також вважати «людьми води/людьми річки», тобто такими, котрі поселялися переважно на берегах водних об'єктів, зокрема річок. На подібну думку наштотвують фригійські лексеми *bédu*, *wedy*, *wedu* «вода, ріка» та *udɔ:r* (*ūdarp*) «вода» (пор.: *Бедєвля* – село у Тячівському районі Закарпатської області; *Бедин* – село у Вовчанському районі Харківської області). Зі сказаного випливає, що *неврами* були представники лідійського етносу, а *будинами* – фригійського. Упевненості у правильності цього твердження додають слова Геродота, якими він описує особливості вірувань будинів, а вони повністю тотожні фригійським звичаям.

Напевне, ці *неври* та *будини* (до геродотівських гелонів ми ще повернемося) – нащадки знаних з далекої минувшини «народів моря» (про котрих світу було відомо майже три з половиною тисячі років тому – ще за часів єгипетського фараона Рамзеса II); саме вони,

¹ Пор. етрус. *NO* (NV), *NOA* (NVA), що мають те саме значення.

² Пор. етрус. *VIR* (8IR) (Z719), *VIRI* (BIRI) (XD-1); лат. *vir*, *virgi*; італ. *verile*; фран. *veril*, *veril*; валл. *gwr*; перс. *درم* [*mærd*] та *viro*; санскр. *vīra*, що також мають відповідні значення – «чоловік, людина».

ймовірно, проживали у геродотівські часи на території сучасної Київщини. Очевидно, лідійці разом із фригійцями (які в VI ст. до н. е. разом з іншими народами увійшли до складу Лідійського царства) і дали Києву його первісну назву – *Kuva(v)a* (Кібела). Це був головний епітет фригійської Великої Матері, відомої ще під іменами Божа Мати й Матар.

Імовірність такої версії підтверджується багатьма фактами. Один із них – Жуляни, назва колишнього поселення (селища міського типу) на південно-західній околиці сучасного Києва, що входить тепер до складу відповідного мікрорайону столиці у Солом'янському районі. Свого часу російський археолог, етнограф та краєзнавець Є. Барсов (01.11.1836–02.04.1917) ототожнював Жуляни із д.-рус. Желянь [18, с. 125], яку «Руський літопис» згадує ще у Святополкові часи – у 1093 р. В той же час київський історик та мовознавець М. Закревський (09.06.1805–21.08.1871) стверджував, що Жуляни забудовувалися пізніше [9, с. 311]. Проте, очевидно, наймення Желянь – набагато давніше, ще анатолійське: воно, либонь, сходиться до давньофригійського *galloi* «жерці, священники Матері Богів». Згадку про цих жерців зустрічаємо у Плінія Старшого [17, V, 147].

Отже, переконуємося, що назва Жуляни також має фригійські корені і, вірогідно, тісно пов'язана з найменням української столиці.

Ця гіпотеза певною мірою допомагає зрозуміти, чому наших предків іменували антами, венетами, венедами. Як відомо, на це запитання чіткої відповіді історична наука поки що не має.

Праслов'яни поклонялися Кібелі, Великій Матері – богині, котра мала ще

епіклесу/епіклезу (епітет) *Антея* (д.-гр. *Ἀνταία*). Саме до неї, божества (*θεά*), матері безсмертних богів та смертних (*μητέρα των ἀθανάτων θεῶν και των θνητῶν ἀνθρώπων*), «цариці Антеї» (*Ἀνταία βασίλισσα*), зверталися наші предки у своїх молитвах, сподіваючись на милосердя. Богиню, Матір вони славили (пор. лікійське *hla* «славити, хвалити», лікійське *Bsla* «умилостивити, умилостивляти»; лідійські *lau* «славити, хвалити», *lav* «хвалити, звеличувати, возвеличувати», *ēna-*, *ēnaś* «мати, неня»¹; карійське *en* «мати»; лувійське *ānniš* «мати, неня»; палайське *anna* «мати»; хетське *an-na-aš* «мати»). Здавалося, що сукупність лідійських основ *sa* («сама») + *lav* + *ēna* й утворює композит *слов'яни*, а тому цей термін слід розуміти як «(ті, хто) славлять/возвеличують саму Матір». Проте подальші дослідження виявили переваги іншої гіпотези – про фригійське походження цього етноніма.

Відповідну семантику, очевидно, виявляємо і в святому для кожного з нас найменні *Україна* (можливо, від фригійських *akrayo/akravo*² «висота, пік,

¹ Це слово, очевидно, також увійшло у назви багатьох поселень України, серед яких можна назвати: Онишки (село в Оржицькому р-ні Полтавської обл.); Онишківці (село у Дубенському р-ні Рівненської обл.); Онишківці (село у Шумському р-ні Тернопільської обл.); Онишківці (село у Шепетівському р-ні Хмельницької обл.); Онишпіль (село у Коростишівському р-ні Житомирської обл.); Онищенки (село у Решетилівському р-ні Полтавської обл.); Онищенків (село у Прилуцькому р-ні Чернігівської обл.); Ониськине (село у Чаплинському р-ні Херсонської обл.); Ониськове (село у Лиманському р-ні Одеської обл.); Онитківці (село у Тиврівському р-ні Вінницької обл.); Онисимівка (село в Антрацитівському р-ні Луганської обл.).

² Це атестоване слово відоме під номером G-03. Свого часу етимологічний коментар до нього зробив канадсько-ізраїльський мовознавець В. Орел (див.: Orel, Vladimir E. The language of Phrygians: description and analysis. Delmar, New York: Caravan

підвищення; високий, піднесений; возвеличувати, підносити»¹ + *ina-* «епітет Великої Матері»). Тобто *Україна* – це «(країна, люди якої) возвеличують Велику Матір» (до речі, подібне про наших предків стверджує і «Велесова книга»).

Підтвердження сказаному знаходимо і в знаменитого олександрійського географа, астронома та математика, одного з найвидатніших учених, які представляють плеяду істориків епохи пізнього еллінізму, Клавдія Птолемея (бл. 87–165 рр. н. е.). У своєму фундаментальному творі «Посібник з географії», «що був мов би коментарем до його карти відомого тоді світу», Птолемей розміщує у Сарматії (до слова: вірогідно, ім'я Великої Матері увійшло до складу цієї назви, котру, можливо, слід розуміти як «країна, народ якої поклоняється Цариці – Богині Матері»), на Дніпрі, місто *Метрополь*. Відомий філолог, історик та археолог, професор Університету Св. Володимира (м. Київ), автор тритомної «Історії Візантії» Ю. Кулаковський (1855–1919) дійшов висновку, що *Метрополь* був розташований на місці сучасного Києва.

І ось тут слід повідомити про те, що 22 жовтня 1941 р. єдина україномовна газета «Українське слово», що виходила в окупованому Києві, опублікувала

Books, 1997. P. 162). На його думку, фригійське *akraun* містить корінь, споріднений з гр. *akró* «розташований на висоті або в акрополі» (йдеться про божества). Пор. гр. *акρόπολη* «високе місто».

¹ У давній македонській мові близьке до нього за звучанням *акроуноі* (*akrounoi*), стверджує мовознавець Нікола Митевські, перекладається як «граничні позначки або краї» (див.: Nikola Vitevski. *Hesychius' Macedonian Words: An Etymological Analysis Through An Indo-European Perspective*. *Macedonian words in Hesychius Glossary*. URL: https://www.academia.edu/22190053/Hesychius_Macedonian_Words_An_Etymological_Analysis_Through_An_Indo_-_European_Perspective

статтю ще молодого тоді дослідника Омеляна Прицака «Назва Києва в минулому». Потім, через чотири місяці, українськомовний часопис у Празі «Пробоем» у своєму другому числі за 1942 р. подав передрук цього невеличкого (обсягом всього три сторінки) дослідження. Вказуючи, що для написання своєї книги Птолемей використав достовірну інформацію римського географа кінця I ст. н. е. Марина Тірського (уродженець м. Тіри, нині територія українського Білгорода-Дністровського; відомий тим, що першим визначив землі та місця за точними градусами довготи і широти), котрий відомості здобував завдяки сухопутній та морській торгівлі, О. Прицак, торкаючись наймення *Метрополь*, зазначив: «Хоч назва ця – не ім'я міста, а лише означення його ролі (столиця), все-таки звістка Птолемея перша, що її можна віднести до Києва» [19, с. 99]. А перед цим у статті початкуючий сходознавець пише: «Місто *Метрополь* (погрецьки «столиця»)».

Очевидно, О. Прицак помилявся. Слово *Метрополь*, судячи з усього, таки було власною назвою міста на Дніпрі – сучасного *Києва*. Тим більше – не грецькою, як вважали всі. Цей ойконім мав слов'янські (фригійські) корені: у давньофригійській мові основи *matar*, *materey*, *materan* були іменами Великої Богині – Матері.

І тут варто згадати одного автора, котрий півтори тисячі років тому повідомляв про існування великого міста *Метрополь* у Скіфії. Йдеться про найавторитетнішого вченого-лексикографа, лінгвіста, граматику, географа та міфograфа перших десятиліть раннього середньовіччя Стефана Візантійського²,

² Як стверджувалося у восьмитомному латино-

роки наукових досліджень якого в імператорській школі Константинополя припадають на часи правління василевса Анастасія (491–518). Нашу увагу привернула його унікальна праця «Етніка» («Опис племен»), написана близько 530 р., що містить надзвичайно багато важливої інформації про етноси, котрі проживали на території сучасної України у VI ст. н. е. Йдеться про вже застаріле берлінське видання 1849 р. за редакцією Августа Мейнеке обсягом понад 800 сторінок¹. Довелося взятися за переклад з давньогрецької цієї без перебільшення неперевершеної енциклопедичної праці, бо ж радянська та сучасна українська наука чомусь обійшли увагою цей видатний твір (!), що за обсягом використаних на той час джерел не має аналогів.

Щоправда, було зо два десятки сторінок фрагментів перекладу, який здійснив понад століття тому викладач латинської мови 2-ї гімназії Санкт-Петербурга, а згодом інспектор Санкт-Петербурзького навчального округу, дійсний статський радник П. Прозоров (1861– після 1917 рр.), допомагаючи

мовному «Ономастиконі» німецького історика, професора Утрехтського університету Крістофа Сакса (13.01.1714–03.05.1806) (див.: Christoph Saxe: *Onomasticon litterarium*, 1759), роки життя Стефана Візантійського припадають на другу половину V ст. Повідомляється також, що він був секретарем Константинополя, жив після адміністративного поділу Римської імперії на Західну і Східну та до часу правління імператора Юстиніана (11.05.482–14.11.565), а також висловлюється припущення, що Стефан, можливо, навчався та викладав в Александрії.

¹ Скористатися останнім у часі п'ятитомним географічним лексиконом Стефана Візантійського, видання якого протягом 2006–2017 рр. здійснило берлінське видавництво De Gruyter (див.: Margarethe Billerbeck, Stephani Byzantii *Ethnica*, *Corpus fontium historiae Byzantinae* – Series Berolinensis. Berlin: De Gruyter), на жаль, не вдалося через його високу вартість – майже 30 тис. грн.

академіку В. Латишеву у написанні праці *Scythica et Caucasica* (1904).

Проте із вирваних із контексту твору окремих перекладених фраз важко було щось зрозуміти. Так, інформація Стефана Візантійського про *Μετροπολη* була перекладена П. Прозоровим таким чином (текст подаємо мовою оригіналу): «Μετροπολη, [город]... седьмой у моссиников, живущих у Понта, восьмой в Скифии...»².

Аби читачі могли зрозуміти всю недолугість такого перекладу, подамо інформацію Стефана в повному обсязі та наш переклад з давньогрецької на українську:

Μητρόπολις, [πόλις] Φρυγίας, ὑπὸ τῆς μητρὸς τῶν θεῶν οἰκισθεῖσα, ὡς Ἀλέξανδρος ἐν τῷ περὶ Φρυγίας. ἔστι καὶ ἄλλη Φρυγίας ὁμώνυμος. τρίτη Λυδίας. τετάρτη Θεσσαλίας. πέμπτη Ἀκαρνανίας. τὸ ἐθνικὸν Μητροπολίτης. ἕκτη Δωριέων. ἕβδομη τῶν ἐν τῷ Πόντῳ Μοσσυνοίκων. ὄγδοη Σκυθίας. ἐνάτη Εὐβοίας. δεκάτη τῆς ἄνω Θετταλίας³.

«Μετροπολη: місто у Фригії, засноване Матір'ю богів, як пише Александр у своїй книзі «Про Фригію». Є друге з таким же іменем у Фригії, третій Μετροπολη – у Лідії, четвертий – у Фессалії, п'ятий – в Акарнанії. Це етнічні метрополії. Шостий – у дорійців. Сьомий – у моссиніків, які проживають біля Понту, восьмий – у Скіфії, дев'ятий – в Евбеї, десятий – у Верхній Фессалії».

Отже, з цих слів енциклопедиста Стефана дізнаємося, що у глибині Скіфії – як і біля Чорного моря – є «восьме» місто з назвою *Μετροπολη*. Саме про

² URL: <https://www.proza.ru/2011/09/23/260>

³ Stephani Byzantii *ethnicorum quae supersunt*. Ex resensione August Meinekii. T. I. Berlin: G. Reimeri, 1849. P. 451.

цей *Метрополь*, що на Дніпрі, повідомляв ще за чотири століття до Стефана інший давньогрецький учений Клавдій Птолемей. Крім того, викладач Константинопольського університету уточнює, що «сьомий» *Метрополь* розташований на землях *моссініків*, біля Понту. Немає жодного сумніву, що тими *моссініками* є *мушки* (*мошки*), вони ж *фригійці*.

Джерела повідомляють, що за давніх часів *Київ* називали *Гори*: «Престольний град протягом усього часу був *Київ*, по-слов'янськи *Гори* іменованій» [25, с. 474–475] (очевидно, з цією назвою і пов'язані імена *Хорив*, *Горовато*, етнонім *хорвати*). Так, у Клавдія Птолемея серед міст, що розташовані на берегах Дніпра (Бористена), зустрічаємо й *Азагарій*. Це, певне, друга назва *Києва* (перша, як вище зазначалося, – *Метрополь*). Адже ще Страбон повідомляв, що ім'я *Кібела* («київське» *Kuva(v)a*) походить від назви гори у Фригії [24, XII.5.3]. Про це ж – що слово *Кібела* (*Κύβελα*) означає «гора» – писав і давньогрецький лексикограф Гесихій¹.

Відомий іспано-арабський мандрівник Абу Хамід аль-Гарнаті (1080–1169/70), котрий у XII ст. відвідав і країну слов'ян (до речі, єдиний арабський мандрівник, котрий побував у руських землях в 1150–1153 рр.) [1, с. 3], називає її найбільше місто – *Гуркуман* (*Куйав*, тобто *Київ*) [20, с. 74]. Російські дослідники І. Ізмайлов та Д. Мишин тлумачать назву *Гуркуман* як тюркський ойконім зі значенням «Велике місто» [15, с. 40–41; 11, с. 87]. Згодом їх підтримав й інший

¹ До речі, українське Купало є точною копією фригійського прикметника *Kubileya/Kubeleya* (W-04, B-01), що означає «кібелейський». Це прадавнє слово, що вирізьблене на скелях Західної Фригії та Віфінії/Вітинії (нині територія Туреччини), вжите в контексті розповіді про кібелейську матір.

науковець – О. Большаков. Він вважав, що наймення *Гуркуман* – композит, який включає дві основи: *гур* «місто» та *куман* «мусульманська назва *Києва* (*Куйав*)» [5, с. 799]. С. Дюблер стверджував, що це найменування є сполукою двох складників: *гур* «укріплення» та *куман* «половці» [28, с. 232–233]. Проте ніхто із цих дослідників не брав до уваги, що в лексиконі жителів *Києва*, предки яких засновували *Київ*, були слова, котрі могли пояснити подібне звучання цієї назви – *Гуркуман*: наприклад, фригійські *огі* «вгорі, вгору; гора», *огowan* «батько»; *ітан* «святе місце, храм, святилище», «священний гай»; лувійські (лідійська є її нащадком) *китта* «чистий, святий, священний, недоторканий, непорушний, духовний»; *киттауа* «чистий» тощо.

Розповідаючи про похід монголів на Русь у 1240 р., перський енциклопедист Рашид ад-Дін (бл. 1247–18.07.1318) у своїй історичній праці «Джамі' ат-таваріх» («Збірник літописів») називає топонім *М.н.к.р.кан* (*Ман-Керман*) [21, с. 134], який згадані вище російські дослідники І. Ізмайлов та Д. Мишин ототожнюють також із *Києвом* та запевняють, що наймення *Ман-Керман* теж має тюркське походження й означає, як і *Гуркуман*, «Велике місто» [11, с. 87]. Інша думка щодо походження та значення назви *Ман-Керман* була у вже цитованого нами професора Гарвардського університету, засновника, першого директора (1991–1998) та почесного директора Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України О. Прицака. У зазначеній вище статті «Назва *Києва* в минулому» (написаній у 1941 р.) він категорично заявив: «Щодо назви *Ман-Керман* (варіант: *Мак-Кермен* тощо) – вона тюркська. Як слушно підкреслив

Брун, її не могли надати Києву випадкові там монголи, а мусила вона перейти до них від степових тюркських народів, що, як печеніги, каралпаки, половці й ін., довгі століття межували з українською державою».

Тоді ж, у 1941-му, О. Прицак вважав, що «тюркську» назву *Ман-Керман* слід розуміти як «Хвалимий город». Проте із плином десятиліть, повертаючись до публікації у часописі «Пробоем», учений вніс поправки. Так, закресливши у колишньому своєму варіанті перекладу з тюркської назви *Ман-Керман* слово «хвалимий», сходознавець зробив таку вставку українською та арабською мовами: «Величавий», *ман* по ос[манськи] «тисяча». Отже, «тисяча городів», «дуже великий город». А вже в кінці своєї примітки О. Прицак додав: «1) В місті Мурада II до Стефана Баторія з 1578 р. (вид. у *Skowski: Collectorea*), 2) як осідок козаків-напастиків подаються міста: цебто: *Ман Керман* (= Київ), *Черкес Керман* (= Черкаси), *Кан Еві* (= Канів) і *Баслав* (= Браслав)» [23, с. 52].

У цій статті, досліджуючи етимологію назви *Умань*, ми ще повернемося до історії походження таємничого предиката *Ман-*, значення якого видатний український вчений-орієнталіст, історик-сходознавець Омелян Прицак так і не зміг з'ясувати.

Сучасний французький палеолінгвіст Клод Бріше також вважає, що *Кібела* у фригійській мові розуміється як «гора» [30, с. 171].

До речі, однією з найвідоміших епіклес Богині-Матері (*Кібели*), на честь якої прибулі з Малої Азії й назвали Київ, було *Ίδαία* (*Ідея*) [24, X.3.12–15]. Цей епітет великої богині наших предків, очевидно, перейшов:

а) у назви населених пунктів України: *Ода́я* (село Пушківської сільської ради у Голованівському районі Кіровоградської області); *Ода́ї* (село у Крижопільському районі Вінницької області); *Одаї* (село Тульчинської міської об'єднаної територіальної громади у Тульчинському районі Вінницької області); *Одаї* (село в Івано-Франківському районі однойменної області); *Одаї* та *Ідея* (села у Красноокнянському районі Одеської області); *Одаї* (село у Тлумацькому районі Івано-Франківської області); *Одаї* (село Марковоцької сільської ради у Тисменицькому районі Івано-Франківської області); *Одаї* (село у Жашківському районі Черкаської області); *Одайтіль* (село у Тетіївському районі Київської області);

б) у назви водних артерій України: річка *Ода́є* (Христинівський район Черкаської області); річка *Уда́*, кол. *Уди*, *Удой*, *Удай* (п. Сіверського Дінця п. Дону; Золочівський район Харківської області); річка *У́дай* (п. Сули л. Дніпра; Чернігівська та Полтавська області); річка *Удівець* (пр. Гнилого Тікичу л. Тікичу п. Синюхи л. Південного Бугу; с. Лоташеве Тальнівського району Черкаської області);

в) у прізвища українців: *Одоєвський* (відомий старовинний рід удільних князів Чернігівських; один із представників цього славного роду – поет-декабрист О. І. *Одо́євський* (26.11.1802–15.08.1839), син генерал-майора, князя І. С. *Одоєвського* (1769–1839); *Одоєвцев*; *Задоя*;

г) в українську лексику: *ідеал*, *ідеальний*, *ідея*, *ідейний*.

Костянтин Багрянородний у середині X ст., згадуючи Київ, називає його «фортецею (укріпленням) *Кіоава*, званою *Самватас*» [12, с. 45] (що стосується композитного ймення *Самватас*,

то воно, очевидно, включає фригійське *Atas*, котре було поширеним власним чоловічим іменем серед фригійців). В. Татіщев, як відомо, тлумачив цю назву (у формі *Самваттас*) як «преизящный», тобто «дуже гарний», «дуже krásний», «дуже виборний» (переклад А. Кримського та С. Єфремова), хоча нічим не пояснював такий переклад. У своєму трактаті візантійський імператор подає три давньогрецькі форми назви Києва: *Κιοάβα*, *Κιοβα*, *Κιαβον*, які ще радянські дослідники О. Мельникова, В. Петрухін та А. Залізник «упевнено ідентифікували з Києвом» [12, с. 314].

Посилаючись на праці Еггегарда Урагського (не пізніше 1018 р.), німецького церковного діяча Тітмара Мерзебурзького (25.07.975–01.12.1018), римо-католицького клірика та хроніста Адама Бременського (до 1050–бл. 12.10.1081/1085; він йменує *Київ* як *Chive*) [2, с. 283], перського (в інших виданнях – арабського математика та астронома, укладача астрономічних таблиць) [25, с. 210] вченого-енциклопедиста та географа Насира ад-Дін Тусі (17.02.1201–25.06.1274), узбецького астронома і математика, укладача астрономічних таблиць та зоряного Каталогу Улугбека (Мохамеда ібн Шахруха (22.03.1394–27.10.1449)), кілька подібних форм назви прадавнього Києва подає в 1744 р. й російський історик В. Татіщев: *Куава*, *Киова*, *Киовава*, *Куева*, *Куявія*... [36, с. 210–211]. Та й згодом дослідники повідомляли, що за давніх часів Київ йменували як *Куава*, *Киова* [10, с. 22], *Куева* [25, с. 211], *Киви* [4, с. 26], *Данпарштадгір*, *Гунівар* (*Хунігард*), *Кійоба*, *Куйаба*, *Кійоба*, *Самбатас*, *Ман-Кеман*, *Манкарія*, *Маєрія* [19, с. 99–102].

Зверніть увагу, як тисячу років тому писали назву Києва: Тітмар

Мерзебурзький – *Cuiewa*, *Kitawa*, *Kitana*; Адам Бременський – *Chive* (його редактори – *Chue*); Оттон Фризингенський – *Chios*; Матвій Паризький (бл. 1200 – бл. 1250) – *Cleva*; Костянтин Порфирородний – *Kioawa* та *Kiavos*; Гарнаті – *Куйав*; Макдісі (966) – *Куйа.а*; Ал-Істахрі (849/50–934) – *Куйаба*; Ібн-Хаукал (943) – *Куйаба*; Ал-Бакрі (?–1094) – *Куйаба*; Улугбек та інші хроністи Сходу – *Kijawah*, *Kuah*, *Куйа.а*, *Куйаба*, *Куйав*... Цікаво, що обрусілий інспектор класів Київського інституту шляхетних панянок М. Захарченко 1888 р. у своїй книзі «Києвъ тепер и прежде» написав: «Не менее произвола допускается и при передаче иностранными писателями самого названия *Киева*...». І першим у цьому переліку «неосвічених» «іноземних письменників» викладач російської мови у 1878–1890 рр., інспектор класів у 1887–1890 рр. (а не «відомий київський історик», як пишуть про нього нинішні газетярі) називає: «Дитмаръ Мерзебургскій...». Звідки було знати інспектору, що саме *Thietmari Episcopi Merstburgensis* (975–1018) – Тітмар, єпископ Мерзебурзький, називаючи у 74-му розділі сьомої книги та 32-му – восьмої своєї «Хроніки» «велике та вельми сильне місто *Київ*», якнайправильніше передав на письмі латинською назву доісторичного слов'янського поселення.

Немає сумніву, що всі ці форми назви мають один етимон – лідійське *Kuva(v)a* – *Кібела*. Тепер стає зрозумілим, чому *Київ* (а ця форма назви, безсумнівно, чоловічого роду) здавна йменували ще описовим виразом (перифразом) «мать городов русских»: «І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським» («Руський літопис», 882 р.).

Як відомо, одним із найавторитетніших джерел з історії германо-слов'янських відносин на порубіжжі першого та другого тисячоліть є «Хроніка» щойно згаданого Тітмара, єпископа Мерзебурзького (975–1018). Вона вміщує чимало важливих відомостей з історії Давньої Русі, що відзначаються особливою уваженістю, достовірністю та об'єктивністю. Є серед них й інформація про правителя Русі, великого князя київського Володимира (бл. 960–15.07.1015), канонізованого православною та католицькою церквами як «рівноапостольного святого». «Йдучи далі у своїй оповіді, – пише Тітмар Мерзебурзький, – я розповім задля осудження про спосіб дій короля Руського Володимира» [26, с. 162]. Титулюючи князя Володимира, він називає його *rex*. До речі, на цю особливість вказує й відомий український історик Володимир Ричка [13, с. 89]. Саме цей титул (*rex*), як й ім'я *Мусокій*, вождя антів дають додаткові підстави вважати побутування лідійської та фригійської мов ще в доісторичні часи на території сучасної України не вигадкою людини, багатой на уяву, а цілком доведеним фактом.

Майже сто тридцять років тому ірландський історик, візантиніст, мистецтво- та мовознавець Джон Багнелл Бюрі (*John Bagnell Bury* (16.10.1861–01.06.1927)) дописував останні розділи своєї «Історії Римської імперії пізньої доби. Від Аркадія до Ірини» [51]. Одним із багатьох джерел, яким послуговувався вчений для написання своєї книги, була й «Історія» Феодіакта Сімокатти (бл. 580 – після 641 рр.). Цей античний автор, котрий був родом з Єгипту, за часів візантійського імператора Іраклія зумів стати секретарем останнього, а

ще – єпархом¹. Проте свою «Вселенську історію» Сімокатта присвятив не Іраклію, а його наступникові – Маврикію (582–602). Той, як відомо, вів тривалі війни з очільниками слов'ян, котрі в районі Подунав'я, зокрема у Добруджі, постійно здійснювали збройні напади на розквартировані там візантійські війська та місцеве населення.

Одним із таких слов'янських правителів був *Мусокій* (д.-гр. *Μουσωκιοῦ*). Сучасні українські історики називають його всього-на-всього «ватажком одного з військово-територіальних союзів склавів (слов'ян) Нижнього Подунав'я» [8, с. 137], хоча статус останнього, про що стверджував той же Сімокатта, був значно вищим.

Вчитуючись у слова Сімокатти, Джон Бюрі ніяк не міг зрозуміти, чому візантійський історик, пишучи про вождя варварських племен *Мусокія*, наділяє того титулом *ῥῆγυα* «князь, цар»: «*τὸν λεγόμενον οὐν ῥῆγυα τῆ τῶν βαρβάρων φωνῆ*» («рекс, як він йменується мовою варварів»)². У латинській, як відомо, відповідником вжитого античним автором давньогрецького *ῥῆγυα* виступає лексема *rex*. Тому Бюрі був цілком упевнений, що це слово – *rex* – має суто латинські корені.

Не знаходячи відповіді на своє запитання, дослідник змушений був написати про Сімокатту таке: «*The writer seems to be ignorant that rex is a Latin word*»³.

¹ Єпарх (давньогрецьке *ἐπαρχος*) – «командувач», «правитель», «начальник», «намісник». Як відомо, у Візанті виконував роль градоначальника («префекта») міста Константинополя. Здійснював керівні судово-поліційні функції та контролював діяльність торгово-ремісничих корпорацій.

² Переклад автора.

³ «Автор, здається, не відає, що *рекс* – це латинське слово» (тут і далі переклад автора) [31, р. 129].

Потім у книзі, вже, напевне, більше за-спокуючи себе, ніж читачів, ірландець знову повторює цей висновок: «Феофілакт навіть не знає, що *rex* – латинське слово»¹.

Проте, виявляється, помилявся не Феофілакт Сімокатта, а Джон Бюрі. Адже візантійський історик, що й засвідчує його знаменита праця, добре знав свій предмет. Як і те, в середовищі якого народу побутував титул *rex*, котрий ірландський вчений помилково вважав суто латинським.

Очевидно, Сімокатта знав, що у лідійській мові терміни *RUE* (A-7, F-14) та *RUES* (G-2) відповідно означають «цар, князь, правитель» та «царі, князі, правителі», тому й удостоїв правителя антів цього титулу.

Усім відоме це літописне *Рюрик* – ім'я легендарного князя, засновника династії *Рюриковичів*. «Згідно з переказом «Повісті временних літ» *Рюрик* 862 року був запрошений на княжіння групою слов'янських та фінських племен півночі Східної Європи (словени, чудь, весь, кривичі), щоб встановити політичний порядок та очолити їхнє об'єднання. Прийшовши з двома братами, *Синеусом* і *Трувором*, *Рюрик*, за версією Іпатіївського літопису, зайняв спершу Ладогу (нині с. Стара Ладога Ленінградської області, Російська Федерація), а за два роки після смерті братів сів у Новгороді... *Рюрик* начебто привів із собою також скандинавське плем'я *русь*, від якого отримала назву Руська земля» [3, с. 404].

Сучасна наука схиляється до думки, що «скандинавське походження «русі» і приблизний час її проникнення (IX ст. – В. Л.) вказано правильно» [3, с. 404].

¹ «Theophylactus did not even know that *rex* was a Latin word» [31, p. 172].

Важко погодитися з подібними твердженнями українських істориків. Насамперед тому, що наймення *Рюрик* вказує, очевидно, на малоазійські (анатолійські) обрії, але аж ніяк не на скандинавські... Тим більше, що це й не ім'я, а назва – термін-компонент, котрий означає найвищу державну посаду. Утворений він, імовірно, від двох лідійських основ: *RUE*, *RUES* «цар, князь» та *RO*, *ROE* «окроплений, освячений»². Отже, літописне *Рюрик* слід розуміти, напевне, як «освячений цар», а точніше – «охрещений князь».

Щодо імені *Мусокій* є підстави вважати, що саме він і був тим *Києм*, про якого розповідає «Руський літопис»: «А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, – котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди]» [14, с. 6]. Перекладач літопису Л. Махновець висловив припущення, що «ходив» Кий, «можливо, до Юстиніана I, візантійського імператора, що зійшов на трон 527 р.» [14, с. 6].

Той же літопис повідомляє про *Кия*, *Щека*, *Хорива* та їхніх підвладних таке: «Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні» [14, с. 4–5]. На жаль, дослідники не надали достатньої уваги слову «мужі», яке, на нашу думку, має етнічне (фригійське) забарвлення. Адже саме так у лідійській мові звучить слово зі значенням «земні (люди)», «земляни»: від лід. *tōūs* «земля» (звідки й маємо, очевидно, лексеми *муж* та *мужчина*). А в самій старофригійській натрапляємо на подібне до нього – *Mas* (ім'я Зевса).

² URL: http://www.maravot.com/Lyidian_Glossary.html

Очевидно, одне із названих слів увійшло до композиту-антропоніма *Мусокій* та у складі цієї сполуки вказувало на етнічну належність його носія (як нам вдалося встановити, належність до певного етносу у доісторичні часи визначалася головним чином тим, якому богу поклонялася людина). Сучасні українські прізвища *Мужук*, *Мужилівський*, *Муженко*, *Мусієнко*, *Мосійчук*, *Мусій*, *Мусіяка*, *Мойсієнко*, *Мойсеєнко*, *Мажуга*; назви населених пунктів *Мужилівичі* (село в Яворівському районі Львівської області; а ще таку назву мало колись село Калинівка, що в Новоград-Волинському районі Житомирської області), *Мужилів* (село у Бережанському районі Тернопільської області), *Мужієве* (село у Березівському районі Закарпатської області); лексеми *муж*, *мужність*, *заможний*, *можновладець* тощо, найімовірніше, також мають лідійсько-фригійське походження. Адже різні дослідники у різні часи йменували фригійців ще й *мушками* (так, давньогрецькі хроністи зазначали, що *мосхи* (*Μόσχοι*) – це фригійці). Давньоасирійські джерела із фригійцями ототожнювали західних *мушків*.

З античних джерел *Мусокій* (*Μουσόκιος*, *Musokios*) дійшов до нас і під іменем *Мужок* (*Mužok*), з арабських (Аль-Масуді) – *Маджак*. Немає потреби розповідати про життя та діяльність єдиного правителя антських племен у кінці VI ст. (бл. 592 р.)¹, як і про його талановитого полководця *Ардагаста*: це до нас набагато раніше зробили візантійські історики Менандр Протектор та згадуваний

¹ Хоча зі слів Феофілакта Сімокатти можна зрозуміти й те, що Мусокій та Ардагаст (див. далі в основному тексті), перебуваючи у дружніх стосунках, були двома антськими правителями. Та все ж правдоподібніше, що правителем в антів був лише Мусокій.

уже вище Феофілакт Сімокатта. А ще – також цитований вище ірландський історик кінця XIX – початку XX ст. Джон Бюрі. У той час (за життя *Мусокія*) правителем Візантії протягом двадцяти років (582–602) був імператор Флавій Маврикій з династії Юстиніанів (539–27.11.602). Тож князь *Кий* «ходив» не до Юстиніана I, як робив припущення Л. Махновець, а до Маврикія, котрий державу сприймав як родинну власність та відзначався з-поміж інших правителів Цісарєграда гіпертрофованою жадібністю... Можливо, саме інформацію *Мусокія* використав Маврикій, описуючи життя та побут слов'ян, коли працював над «Стратегіконом» – як відомо, цю книгу більшість дослідників приписує саме йому.

Християнська церква на Русі, звичайно, не могла рекламувати ім'я *Кібели* – головної богині язичників, на честь якої було названо *Київ*. Більше того – з часів утвердження на східнослов'янських землях вона вела жорстоку боротьбу з поганськими віруваннями, традицією шанування центральної постаті язичницького пантеону. Очевидно, що за доісторичних часів тут, на берегах Дніпра, був ще й храм Великої Матері, святилище, яке потім сплюндрували та зруйнували прихильники віри Христа. Тому й народилася легенда про заснування *Києва* вождем антів *Мусокієм* (*Києм*).

Правдоподібність фригійського походження назви *Київ* підтверджують і слова літопису ченця Нестора: «Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський – так звані *норики*, які є слов'янами» [14, с. 2]. Вжиті служителем Феодосієвого Печерського монастиря слово «норики», очевидно, є дещо спотвореною формою новофригійського *авар*

«чоловік, людина» [36, с. 1820] (пор. лідійське *nārs'* – «чеснота; мужність, доблесть, хоробрість, героїзм»).

Можливо, між назвами міст *Київ* та *Житомир* існує найтісніший зв'язок. І столиця України, й обласний центр на Поліссі, очевидно, мають наймення, які у фригійській мові виступали епітетами (епіклесами) Великої Матері. *Київ*, як уже йшлося, отримав назву (очевидно, не пізніше 546 р. до н. е., коли Кир Великий завоював Сарди, столицю Лідії [6, I, 84]) від лідійського епітета *Kuva(v)a* (тобто *Кібела*), а *Житомир* – можливо, від старофригійського *gdanta* «мати-земля» (очевидно, у 652 р. до н. е., коли фригійці змушені були рятуватися від кімерійців, коли ті зруйнували Гордіон [24, XIV. 1. 40]). Хоча залишаємо за собою право й на іншу гіпотезу походження назви *Житомир* – «хорватську», до якої повернемося у подальших дослідженнях.

Отже, між цими містами ще з доісторичної пори, вірогідно, існувало суперництво, адже два поселення, напевне, мали святилища *Кібели* і кожне з них, очевидно, претендувало на роль найголовнішого, особливо *Житомир*, який, либонь, був старшим і відчував свою зверхність над *Києвом*. Адже Велика Мати (Матар) була правителькою пантеону саме у фригійців, котрі, найімовірніше, заселяли *Житомир*. У *Києві* ж, очевидно, проживали *поляни* (здебільшого – нащадки лідійців), котрі поклонялися переважно богу *Аполлону*: у фригійських написах (M-05) – *apelan* «Великий (бог)». До речі, старофригійське *apelan* подібне до критської та кіпрської форм цього імені [32, с. 98]. Напевне, саме цим пояснюються такі зневажливі слова про древлян Нестора Літописця, котрий належав до полянського роду.

Кръстьѡнинѡ: слово, що побутувало тисячоліття до появи першої згадки про Христа...

Тривалий час, починаючи з початку ХХ ст., питання походження давньоруського слова *кръстьѡнинѡ* (*кръстьѡнин*) не викликає у вітчизняних та зарубіжних дослідників особливої полеміки. Серед сучасних науковців міцно утвердилася думка, що цей термін, який вживається в сучасному розумінні, починаючи з кінця XIV ст., є похідним від старослов'янського *хрѣстиѡнинѡ/хрѣстиѡноу* [22, с. 570] (його інші форми: *хръстиѡнинѡ, крьстиѡнинѡ, крьстиѡнинѡ, крьстьѡнинѡ, крьстиѡнѡ, крьстиѡнѡ, крѣстиѡнѡ, крѣстиѡнѡ, крѣстьѡнѡ*) зі значенням «людина; християнин». М. Фасмер вважав, що від старослов'янської основи *кръстиѡнинѡ* утворилися також болгарське *кръстѡнин*, боснійське *hrišćanin*, верхньолужицьке *křesćijan*, нижньолужицьке *kśeścijan*, польське *chrześcijanin*, сербське *кр'шћанин*, словенське *krščān*, хорватське *krščanin*, чеське *křesťan* – всі зі значенням «християнин» [27, с. 374–375].

Варто окремо зупинитися на статті *Nejstarší vrstva českých slov církevnícha kulturních* («Найдавніший шар чеських церковно-культурних слів») чеського лінгвіста, професора романської філології спочатку в Університеті Масарика (м. Брно), а потім Карлового університету (м. Прага) Карела Тіца (чеськ. *Karel Titz*, 13.03.1880–10.07.1940). У 1930 р. він опублікував її в часописі *Slavia*, що досліджував питання слов'янської філології. Зосередившись у своїй статті в основному на встановленні етимології прадавнього чеського слова *mnich*, вчений, зокрема, пише: «Щодо того, що воно (чеське слово *mnich*

«чернець». – В. Л.) зберігає наголос оригінального романського слова, то слово *mnich* не одне. Так, П. Скок у своєму дослідженні *La terminologie chrétienne en slave* («Християнська термінологія у слов'янській мові». – В. Л.) підкреслює, що слов'янське слово *krъstjaninъ* також підтримує точний латинський наголос слова *christiānus* [41, с. 26].

Що ж стосується згаданого у статті К. Тица хорватського лінгвіста та ономаста Петара Скока (01.03.1881–03.02.1956), то слід сказати, що він також, як і його чеський колега, схилився до думки, що слов'янське слово *krъstjaninъ* походить від латинського *christiānus*: «Старе німецьке слово *christ* опирається, правда, на прикметник *cristāni* < лат. *christianus* ... Але мушу зауважити, що германський наголос вражає корінь, в той час як слов'янське слово *krъstjaninъ* точно відображає латинський наголос *christiānus*. І в той же час, коли воно розширює цю форму, запозичену із суфіксом *inъ* ... » [40, с. 193].

М. Фасмер, як і А. Мейє¹, вважав, що старослов'янське *хрестиѡнинъ* є запозиченим від латинського *christiānus* «християнин» [27, с. 375].

О. Трубачов був упевнений, що, на противагу ствердним запевненням М. Фасмера про причетність грецького *χριστιανός* до появи на світ старослов'янського *хрестиѡнинъ*, ймовірність участі у творенні цієї давньої слов'янської лексики давньовірхньонімецького *christjāni* «християнський, християнин» [29,

¹ Цей французький науковець досліджував питання етимології та лексику старослов'янської мови. У даному випадку див. його працю: Meillet, Antoine. *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*. Paris: E. Bouillon, 1902–1905. *Bibliothèque de l'école des hautes études*. № 139. P. 186.

с. 634] та грецького *χριστιανός* (яке нібито споріднилося з *кръстъ*) [37, с. 102–103] досить мала.

Не був оригінальним у визначенні витоків старослов'янського *кръстиѡнинъ/хрестиѡнинъ* і відомий російський лексикограф В. Даль. Подаючи семантику цього терміна, дослідник першим називає таке значення слова: «хрещений чоловік». А вже потім повідомляє, що вже згадуване *кръстиѡнинъ/хрестиѡнинъ* слід розуміти ще й як «мужик, хлібороб або землероб, селянин; сільський обиватель, котрий належить до нижчого податкового стану» [7, с. 491].

Зазначимо, що інфінітив *хрестити*, як і апелятив *хрест*, на нашу думку, не пов'язані з утворенням старослов'янського *кръстиѡнинъ/хрестиѡнинъ*. Адже ця основа щонайменше на тисячу років давніша від терміна *хрестити*, а також, найімовірніше, не має нічого спільного з поняттям *хрест*. Є підстави вважати, що старослов'янське *кръстиѡнинъ* зобов'язане своїм народженням праслов'янському апелятиву – фригійському іменнику *akristin* «плуг» (до речі, у лідійській мові це значення має термін *arvu/arfu*, звідки, либонь, і маємо українське *орати*). Отже, *кръстиѡнинъ* – це «ратай, плугатар, плугач, орач, землероб, хлібороб».

Напевне, співзвучність двох інших слів у давньоруській та грецькій мовах також ввела в оману істориків та перекладачів. Йдеться про працю візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного (905–959) «Про управління імперією» і, зокрема, про один із термінів, вжитих монархом у такому реченні: «А зимове життя русів важке, а саме: як настане місяць листопад, то зараз їхні князі виходять з усіма русами

із Кіава і йдуть на полюдіа [= полюддя], що називається гюра, до слов'янських земель Вервіянів [= деревлян] і Другувітів [= дреговичів] і Кривиців [= кривичів] і Сервіїв [= сіверян] й інших слов'ян, котрі платять русам данину» [16, с. 23]. Дослідники радянської пори (зокрема, Г. Літаврін, А. Новосельцев, О. Мельникова, В. Петрухін) сходилися на думці, що використане у тексті правителем Візантії слово *полюддя* (*πολύδια*), яке означало «об'їзд князем з дружиною підвладних йому територій з метою збору данини, а згодом і саму данину», – давньоруське, тільки передане в грецькій транскрипції [12, с. 330].

Такої ж думки був про вжите візантійським монархом *полюддя* і один із найвідоміших сучасних дослідників історії української мови В. Німчук (06.07.1933–26.11.2017): «Тут, без сумніву, східнослов'янський термін **полюдьа, -иѧ** (називний – знахідний множини, іменника **полюдьє, -иѧ**)» [16, с. 24].

Проте, на наш погляд, К. Багрянородний не вживав у тексті давньоруського слова: очевидно, у його оригіналі було грецьке *πυλώδης* [*pi'lódis*], яке перекладається не тільки як «глинистий, глинястий», але й як «родюча земля». Напевно, воно походить від давньогрецького (дорійський діалект) *παλός* [*pálós*] «земля, глина, грязь».

Крім того, не варто забувати і про близьке за звучанням до зазначеного *полюддя* давньоруське та слов'янське слово *ладья/ло́дья* «човен», «морське та річкове судно давніх слов'ян». Адже, очевидно, саме на таких *лодіях* (у Костянтина – моносили) вирушав із Києва великий князь зі своїми «росами» до земель підвладних йому племен за збором «провіанту». Отож, чи немає тут прямого

зв'язку і чи не виступає термін *полюддя* деривативним утворенням від апелатива *лодья*?.. Та все ж більш вірогідною видається перша версія походження терміна *полюддя* – від грецького *πυλώδης* «родюча земля».

Хоча не слід забувати і про третій варіант походження терміна. А саме: давнім русам у спадок дісталася від лексику представників перших міграційних хвиль анатолійців нині зрозуміле всім слово *люди* – за доісторичної пори воно у формі д.-гр. *Λυδία* (вказуючи на «чудовий, прекрасний» регіон проживання лідійців) ідентифікувало лише жителів Лідійського царства. Це вже згодом ним почали називати й усіх інших на Русі. А тому *полюддя* – це ще й інше можливе значення: «данина з людей».

ЛІТЕРАТУРА

1. Абу Хамид Ал-Гарнати. Сочинения. Москва: Директ-Медия, 2010.
2. Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви в 4 книгах. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. *Славянские хроники* / перевод с лат. И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской, редактор-составитель И. А. Настенко. Москва: СПСЛ, Русская панорама, 2011.
3. Арістов В. Ю. Рюрик. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Том 9 (Прил–С) / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2012.
4. Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / АН УРСР, Археограф. коміс., Ін-т археол., Ін-т історії / підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського. Київ: Наукова думка, 1991.
5. Большаков О. Г. Ал-Гарнати. *История татар с древнейших времен в семи томах*. Т. II. Волжская Булгария и великая степь. Казань, 2006.
6. Геродот. Історія.

7. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 2. Москва: Издательство «ТЕРРА», 1998.
8. Енциклопедія історії України: у 10 т. Том 7 (Мл-О) / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010.
9. Закревский Н. Описание Киева. Москва, 1868. Т. I.
10. Захарченко М. М. Київ тепер і колись. Київ: Приватне видавниче підприємство «Задруга», 2006.
11. Измайлов И. Л. Родословная мусульманских эпитафических памятников (К проблеме этнокультурной истории Булгарии XII–XIII вв.). *Восточная Европа в древности и средневековье: чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто: тез. докл (мат.-лы конф.)*. Москва, 2001.
12. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва: Наука, 1991.
13. Котляр М. Ф., Ричка В. М. Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. Київ: Наукова думка, 2008.
14. Літопис руський / пер. з давньоруськ. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989.
15. Мишин Д. Е. Ас-Сакалиба (славяне) в исламском мире. Москва, 2002.
16. Німчук Василь. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: Видавництво «Полісся», 2015.
17. Пліній Старший. Природничая історія.
18. Причитания Северного края / собрал Е. В. Барсов. Москва, 1872–1882. Т. I–II.
19. Прицак Омелян. Назва Києва в минулому. *Проблем.* 1942. № 2 (103).
20. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / публ. О. Г. Большакова и А. Д. Монгайта. Москва, 1971.
21. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / пер. с персидского Ю. П. Верховского, редакция проф. И. П. Петрушевского. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1960. Т. 2.
22. Северьянов Сергей Николаевич. Супрасльская рукопись. Т. 1: Труд [по публикации] Сергея Северьянова: пер. с церковнославян. / тр. Сергея Северьянова. Санкт-Петербург, 1904. [2], VIII, 570 с. (Памятники старославян. яз.; т. 2, вып. 1). Текст памятника на старославян. яз. Л. 65.
23. Сидорчук Т. М. Стаття про стародавні назви міста Києва з ранньої творчості Омеляна Прицака. *Пам'ятки*. Т. 12. 2011. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/15182>
24. Страбон. Географія. XII.5.3.
25. Татищев В. Н. От скифов до славян. История Российская во всей ее полноте. Москва: Эксмо: Алгоритм, 2011.
26. Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 кн. / перевод с лат. И. В. Дьяконова. Москва: SPSL – Русская панорама, 2005.
27. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Т. 2: Е – Муж: более 4500 слов. Москва: ООО «Издательство «Астрель»: ООО «Издательство «АСТ», 2004.
28. Abu Hamid el Granadino y su relacion de viaje por tierras eurasiaticas / ed. C. Dubler. Madrid, 1953. See also: DUBLER (1953).
29. Berneker, Erich. Slavisches etymologisches Wörterbuch. Vol. 1: A – mor. Heidelberg, 1908–1913.
30. Brixhe C. Le nom de Cybèle. *Die Sprache*. 25.01.1979.
31. Bury J. V. History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A. D.). Vol. II. London: Macmillan and Co., 1889. Кілька слів про осіб, поименованих у назві цієї книги. Флавій Аркадій (д.-гр. Ἀρκάδιος, бл. 377–01.05.408) – імператор східної частини Римської імперії; після її поділу вважається першим правителем, в якій правив протягом 392–408 років. Ірина Афінська (грецьк. Εἰρήνη ἡ Αθηναία, 752–09.08.803) – дружина імператора Льва IV, імператриця Візантії протягом 797–802 років.
32. Chantraine, Pierre. Dictionnaire etymologique de la langue grecque. Т. 1. Paris: Klincksieck, 1968.
33. Dubler C., ed. Abu Hamid el Granadino y su relacion de viaje por tierras eurasiaticas. Madrid, 1953.

34. Gusmani, Roberto. Der Lydische Namerder Kybele, in: *Kadmos*. 1969. Volume 8, Issue 2.
35. Gusmani, Roberto. Neue epichorische Schriftzeugnisse aus Sardis. Sardis M3. Cambridge, Mass., 1975.
36. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft Handbooks of Linguistics and Communication Science Manuels de linguistique et des sciences de communication Mitbegründet von Gerold Ungeheuer Mithe-rausgegeben (1985–2001) von Hugo Steger Herausgegeben von / Edited by / Edités par Herbert Ernst Wiegand Band 41.3. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2018.
37. Kiparsky, V. Diegemein slavischen Lehnwörter ausdem Germanischen. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae (AASF)*. Serie B. Bd 32. № 2. Helsinki, 1934.
38. Richter, Thomas. Bibliographisches Glossar des Hurritischen. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
39. Roosevelt, Christopher H. The archaeology of Lydia, from Gyges to Alexander. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
40. Skok, Petar. La terminologie chrétienne en slave: l'église, les prêtres et les fidèles. *Revue des Études Slaves*. Paris, Année 1927/7– 3– 4/.
41. Titz, Karel. Nejstarší vrstva českých slov církevních a kulturních. *Slavia: časopis pro slovanskou filologii*. Roč. 9. 1930–1931.
- Ukrainian SSR; Archaeographic Commission, Institute of Archaeology; Institute of History; Naukova dumka. [in Ukr.]
5. BOLSHAKOV, O. (2006). Al-Garnati. In: *Volga Bulgaria and the Great Steppe*, Vol. 2 of *The History of the Tatars from Ancient Times in Seven Volumes*. Kazan. [in Rus.]
6. HERODOTUS. *The Histories*.
7. DAL, V. (1998). *Explanatory Dictionary of the Living Great-Russian Language*: In 4 Vol. Vol. 2. Moscow: TERRA. [in Rus.]
8. SMOLII, V., ed., et al. (2010). (Ml–O), Vol. 7 of *Encyclopedia of the History of Ukraine*: In 10 Vol. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.]
9. ZAKREVSKIY, N. (1868). *The Description of Kiev*. Vol. I. Moscow. [in Rus.]
10. ZAKHARCHENKO, M. (2006). *Kyiv Now and Once*. Kyiv: Zadruha. [in Ukr.]
11. IZMAYLOV, I. (2001). The Genealogy of Muslim Epigraphic Monuments (On the Problem of the Ethnocultural History of Bulgaria of the 12th–13th Centuries). In: *Vostochnaya Yevropa v drevnosti i srednevekovy: chteniya pamyati chl.-korr. AN SSSR V. T. Pashuto: tez. dokl. (materialy konferentsii)* (Eastern Europe in Antiquity and the Middle Ages: Readings in Memory of Corresponding Member of the USSR Academy of Sciences V. T. Pashuto: Abstracts (conference proceedings)). Moscow. [in Rus.]
12. BAGRYANORODNYY, K. (1991). *Ruling an Empire*. Moscow: Nauka. [in Rus.]
13. KOTLIAR, M., RYCHKA V. (2008). *The Princely Court of Southern Rus in the 10th–13th Centuries*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.]
14. MYSHANYCH, O., ed., (1989). *The Rus' Codex*. Kyiv: Dnipro. [in Ukr.]
15. MISHIN, D. (2002). *As-Sakaliba (Slavs) in the Islamic World*. Moscow. [in Rus.]
16. NIMCHUK, V. (2015). *A Reader on the History of the Ukrainian Language of the 10th–13th Centuries*. Zhytomyr: Polissia. [in Ukr.]
17. PLINY THE ELDER. *Natural History*.
18. BARSOV, Ye., comp., (1872–1882). *Lamentations of the Northern Region*. Vol. I–II. Moscow. [in Rus.]
19. PRITSAK, O. (1942) The Name of Kiyiv in the Past. *Proboiem*, (2 (103)). [in Ukr.]

REFERENCES

1. AL-GARNATI, A. H. (2010). *Writings*. Moscow: Direkt-Mediya. [in Rus.]
2. ADAM BREMENSKIY/ADAM OF BREMEN (2011). Acts of the Archbishops of the Hamburg Church in 4 Books. Adam of Bremen, Helmold from Bosau, Arnold of Lubeck. In: I. NASTENKO, ed., comp., *Slavic Chronicles*. Moscow: SPSL, Russkaya panorama. [in Rus.]
3. ARISTOV, V. (2012). Rurik. In: V. SMOLII, ed., et al. (*Pril – S*), Vol. 9 of *Encyclopedia of the History of Ukraine*: In 10 Vol. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.]
4. BERLYNSKYI, M. (1991). *History of the City of Kyiv*. Kyiv: Academy of Sciences of

20. BOLSHAKOV, O., MONGAYT, A. (1971). *Travel of Abu Hamid al-Garnati to Eastern and Central Europe (1131–1153)*. Moscow. [in Rus.]
21. AD-DIN, R., PETRUSHEVSKIY, ed., (1960). *Collected Annals*. Vol. 2. Moscow; Leningrad: USSR Academy of Sciences Publishing. [in Rus.]
22. SEVERYANOV, S. (1904). *Codex Supra-liensis*. Vol. 1: A Work [published by] Sergey Severyanov. *Pamyatniki staroslovjanskogo yazyka* (Monuments of the Old Church Slavonic Language), Vol. 2 (1). VIII, 570 p. [in Rus.]
23. SYDORCHUK, T. (2011). An Article about the Ancient Names of the City of Kyiv from the Early Work of Omelian Pritsak. *Pamiatky*. [online] Vol. 12. Available at: <http://ek-mair.ukma.edu.ua/handle/123456789/15182> [in Ukr.]
24. STRABO. *Geography*. XII.5.3
25. TATISHCHEV, B. (2011). *From Scythians to Slavs. Russian History in Its Entirety*. Moscow: Eksmo: Algoritm. [in Rus.]
26. THIETMAR of MERSEBURG. (2005). *Chronicle*. In 8 Books. Moscow: SPSL – Russkaya panorama. [in Rus.]
27. FASMER, M. (2004). *Ye-Muzh: More than 4500 Words*, Vol. 2 of *Etymological Dictionary of the Russian Language*: In 4 Vol. Moscow: “Izdatelstvo “Astrel” LLC: “Izdatelstvo “AST” LLC. [in Rus.]
28. DUBLER, C., ed., (1953). *Abu Hamid El Granadino y su relacion de viaje por tierras eurasiaticas*. Madrid. [in Sp.]. See also: DUBLER (1953). [in Sp.]
29. BERNEKER, E. (1908–1913). *A – Mor-*, Vol. 1 of *Slavisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg. [in Ger.]
30. BRIXHE, C. (Jan. 25, 1979). Le nom de Cybèle. *Die Sprache*. [in Fr.]
31. BURY, J. B. (1889). *History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A. D.)*. Vol. II. London: Macmillan and Co., A Few Words about the People Named in the Title of This Book. Flavius Arcadia (Old Greek Ἀρκάδιος, ca. 377–1.05.408) Was the Emperor of the Eastern Part of the Roman Empire. After Its Division, He Is Considered Its First Ruler (Time of Reign: 392–408. Irene of Athens (Greek Εἰρήνη ἡ Αθηναία, 752–9.08. 803), Wife of Emperor Leo IV, Empress of Byzantium during 797–802. [in Eng.]
32. CHANTRAINE, P. (1968). *Dictionnaire etymologique de la langue grecque*. Vol. 1. Paris: Klincksieck. [in Fr.]
33. DUBLER, C., ed, (1953). *Abu Hamid el Granadino y su relacion de viaje por tierras eurasiaticas*. Madrid. [in Sp.]
34. GUSMANI, R. (1969). Der Lydische Namer Kybele. *Kadmos*, Vol. 8 (2). [in Ger.]
35. GUSMANI, R. (1975). *Neue epichorische Schriftzeugnisse aus Sardis. Sardis M3*. Cambridge, Mass. [in Ger.]
36. WIEGAND, H. E., (2018). *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Handbooks of Linguistics and Communication Science. Manuels de linguistique et des sciences de communication*. Vol. 41.3. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton. [in Ger.]
37. KIPARSKY, V. (1934). Diegemein slavischen Lehnwörter ausdem Germanischen. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae (AASF)*, Serie B, Vol. 32 (2). Helsinki. [in Ger.]
38. RICHTER, T. (2012). *Bibliographisches Glossar des Hurritischen*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag. [in Ger.]
39. ROOSEVELT, C. (2014). *The Archaeology of Lydia, from Gyges to Alexander*. Cambridge: Cambridge University Press. [in Eng.]
40. SKOK, P. (1927). La terminologie chrétienne en slave: l'église, les prêtres et les fidèles. *Revue des Études Slaves*, Vol. 7 (3–4). Paris. [in Fr.]
41. TITZ, K. (1930–1931). Nejstarší vrstva českých slov církevních a kulturních. *Slavia: časopis pro slovanskou filologii*, Vol. 9. [in Cze.]